

BÍRÓ-BALOGH TAMÁS

„Tömörkény emlékének címezett vastag inzultus”

MONDVACSINÁLT RIBILLIÓ EGY VÍGJÁTÉK KÖRÜL
ÉS MÓRA „MENTÉSI KÍSÉRLETE”

1

1925 nyarán a magyarországi színházak az ún. konjunktúraválság idején különböző ötletekkel próbálták meg becsalogatni a nézőket: átformálták az évadot, újragondolták a darabokat, népszerű előadásokat iktattak be stb. A Vígszínház is hasonlóképp járt el, amikor is az igazgatósága úgy határozott, „hogyan eredeti tervétől eltérően a *Fanny és a cselédkérdés* után mégsem operettet hoz színre, hanem ismét prózai bemutatót tart, és színrehozza Szenes Béla vígjátékát, a *Csirkefogót*”.¹ Az elhatározás után szokatlanul gyorsan következtek egymásra a bemutatóhoz vezető eredmények: Szenes Béla április 24-én szombaton adta át a darabját a színház vezetőségének, másnap, vasárnap (ápr. 25.) „kiszerepelték”, és újabb egy nap múlva, hétfőn (ápr. 26.) már próbálták is. A szerző erre reflektáló nyilatkozata csak annyi volt: „Nem tudok mást mondani, mint hogy kezet szeretnék csókolni a Vígszínház minden művésznőjének és művészeinek. Jobb szereposztást álmodni se mertem a darabomnak.”²

A *csirkefogó* bemutatója május 16-án szombaton volt, a közönség szerette. Másnap a lapok mindegyikében írtak róla, a kritikák hangvételének skálája a lelkenedező szuperlatívuszoktól a minden elemében bírálóig terjedt; mindazonáltal ezekben közös volt, hogy a darabról szóltak, s az írói (és színészi) teljesítményt szakmai mércével mérték.

A recepcióban kivételt képezett Papp Jenő (1891–1967) cikke, amely a *Magyarság* vasárnapi számában jelent meg. Bár ő is ír az előadásról (a darab minősíthetetlen, az előadás jó), írásának jellege markánsan elüt a többitől. Két okból.

Az egyik, hogy az előadás helyett inkább a szerzőről szól, és nem leplezetten antiszemita megközelítésben. Bár a *zsidó* szót nem írja le, de nem is szükséges: érvrendszerében mással helyettesíti, és a *Magyarság* erre kondicionált olvasói így is tökéletesen értették. Papp szerint ugyanis: „Milyen nagy

¹ „Szenes Béla új darabja a Vígszínház legközelebbi újdonsága – Operett helyett a »Csirkefogó«, *Esti Kurír* 3, 94. sz. (1925. ápr. 26.): 11.

² „Színházak, kabarék és muzik hírei – Szenes Béla bohózata a Vígszínházban”, *8 Órai Ujság* 11, 104. sz. (1925. máj. 9.): 9.

igazságtalanság azonban leszólni és lenézni Szenes Béla fékezhetetlen munkakedvét akkor, amikor a bevételen kívül mindent megtagad tőle a sors: dicsősége csak siker, érvényesülése színházi érdek, babérja az újságpapír, szorgalmának jutalma a jó ruha, a kényelmes élet, nyári üdülés az Északi-tenger mellett, finom koszt a Riviérán – esetleg egy villa a Húvösvölgyben, meg istenem: egy autó. Teljes joggal felelheti Szenes Béla az összes tehetséges irigyeknek, hogy a fogak csikorgatása pedig nem érdek, de elsősorban is füttyölök a halhatatlanságra, ambícióra, az úgynevezett irodalmi értékekre – és mindenre, ami az én horizontomon kívül fekszik!”³

A cikk érvelése szerint Szenestől „a bevételen kívül mindent megtagad [...] a sors”, és vele szemben vannak „az összes tehetséges irigyek”. Szenes tehát nem tehetséges, csak sikeres. Akit persze csak a pénz érdek, semmi magasabb művészi szempont, „irodalmi érték”. Végző soron a cikk e bekezdése Szenes példáján keresztül általánosítva azt állítja, hogy zsidó szerző nem lehet tehetséges, ellenben a magyar nem lehet sikeres.

Ez a szembeállítás nem új a kritikai megszólalásokban. Kosztolányi Dezső fogalmazta meg – jóllehet névtelenül – az *Új Nemzedék*ben 1920. szeptember 25. és október 24. között megjelent *A magyar irodalom és az ő irodalmuk* című hétrészes cikksorozatában.⁴ Ahogy Kosztolányi írta: „Értsük meg jól, [ők, azaz a zsidó szerzők] az üzletet féltik. Lengyel Menyhért, Molnár Ferenc, Bródy Sándor, Heltai Jenő, Földes Imre, Drégely Gábor, Szomori [!] Dezső vajon mit csinálnának, ha hirtelen szóhoz engednének jutni hasonló tehetséges, vagy talán még tehetségesebb hét magyar író? Rögtön vége volna az üzletnek, az évenként megkeresett sok ezer koronának.” Ráadásul ezt az uralkodó helyzetet úgy érték el, hogy „a magyar írók darabját félrelökték, ha véletlenül egy rosszul megírt jelenet volt a műben, de ha az ő darabjukban egy használható jelenet volt, a többi húsz rosszul megírt jelenetet átdolgoztatták dramaturgokkal és főrendezőkkal.”⁵ Szenes Béla csak azért nem szerepel a listában, mert akkor még túl fiatal és így kevésbé sikeres volt a fönti hét, valóban sokat játszott szerzőnél.

Ha pedig ez önmagában nem lenne elég hiba, Papp Jenő talált mást: „A Csirkefogóval azonban más baj van.” Nem az, hogy „a Szent Margit-szigetet hempergő kamaszleányokkal és gimnazistákkal népesíti be”, mert „ezt a penetráns költészetet már megszoktuk Molnár Ferencnél”, de „ez a csirkefogó hasonlít Drégely Gábor szabólegényéhez.”⁶ Csakhogy Drégelynek nem

³ PAPP Jenő, „A csirkefogó”, *Magyarság*, 1925. máj. 17. 21.

⁴ Erről bővebben: BÍRÓ-BALOGH Tamás, „Egy Kosztolányi-cikk és kontextusa”, BÍRÓ-BALOGH Tamás, *Mint aki a sínek közé esett. Kosztolányi Dezső életrajzához*, Múút-könyvek 17. (Budapest: Equinter, 2014), 85–99. (Ugyanitt függelékként a Kosztolányi-cikksorozat közlése: 159–172.)

⁵ Uo., 160., 162.

⁶ Utalás Drégely Gábor (*Dessauer*, 1883–1944) 1908-ban bemutatott *A szerencse fia* című darabjára, melynek főhőse egy szabólegény, aki lopott frakkban és hivatlanul megy el egy előkelő

volt szüksége arra, hogy perszifiáljon egy országos tekintélynek örvendő, rövid idővel ezelőtt elhunyt nagy írónkat.” Majd a cikkíró meg is nevezi ezt a kigúnyolt író: „A *Csirkefogó* egyes jelenetei annyira kegyeletsértők, olyan ízléstelenek, olyan meglepően tolakodók, hogy az ember a tizedik mondattól kezdve izgatottan ül a nézőtéren, mert nem tudja elválasztani a halhatatlan Gárdonyi Géza emlékét ettől a frivol, prepotens komédiától.” És egyáltalán nem szabad túrni, „hogy csámpás viceivel rámásson egy olyan nagy költő magánéletére, akivel szemben ő arra nem méltó, hogy pipájából a bagót kiverje”, sőt „óvatlan, illetlen kezére rá kell ütni, mikor a mesteremberhez nem illő, neki nem való, gondolkozásával össze nem egyeztethető témához és alakhoz nyúl”.

A *Magyarság* színikritikusa tehát felismerte Alberti Sándor alakjában Gárdonyit. Nem írta le, nem részletezte, hogy milyen ismertetőjegyekből jött rá, de mélységesen fölháborította.

Már az első szerzői nyilatkozatból lehetett tudni, hogy a darab „első felvonása vidéken játszódik le, egy öreg, morózus, furcsa világfelfogású író lakásán”.⁷ Az Alsó-Madarason élő író – a darab szerint – „50 év körüli, de jóval idősebbnek látszik. Elhanyagolt külső. A legtöbbször a homlokra föltolt pápaszem, nyakán egy jó meleg sál, szájában hosszúszerű pipa elmaradhatatlank. Idegenekkel szemben félnék, félszeg, ügyetlen. Egyébként is meglátszik minden szaván, mozdulatán, hogy a házban egy erősebb akarat uralkodik – a feleségéé.”⁸ Az első jelenet kezdődik így a nyomtatott változatban; ezt a szerzői leírást a színházbeli nézők természetesen nem látják, „csak” a megvalósulását. Az egyik kritika leírja a főszereplőt: „Ez az Alberti sállal a nyakán, bársonykabátban, nagytajtékipipából pöfékelve, regényeket ír. A regényeket egy pesti kiadócég adja ki, mert Albertinek nagy olvasóközönsége van. A vidéki regényíró a maga otthoni miliójében egyébként egy meggyötört papucshős alakjában jelenik meg. A felesége afféle jóakarátú házisárkány, aki még a friss levegőt is csak módjával adagolja folytonosan egzecírozott urának.”⁹ Ez nagyjából valóban egybevág Szenes Béla szerzői instrukciójával, kérdés, ennyiből fel lehet-e ismerni Gárdonyi Gézát a darab főszereplőjének mintájaként?

---

társaságba, és a félreértések sorozata után végül miniszter lesz, és egy udvari tanácsos több-százézer forintos hozománnyal járó leányának vőlegénye. – Később Drégely Gábort magát is „irodalmi szabólegénynek” nevezték, aki „abban a parvenü gögben tetszeleg, hogy még a királyoknak is oda mer mondogatni”, és akinek „szakadós pamuttal összefércelt mondatait a rendezőknek kell összevarrniok és dramaturgoknak kivasalniok, akinek minden alányához országos nyomozással kell állítmányt keríteni” (KEMÉNY Simon, „Színház – Drégely Gábor: Az isteni szikra, komédia”, *Magyar Figyelő* 3, 2. sz. (1913): 144.).

⁷ „Szenes Béla új darabja a Vígszínház legközelebbi újdonsága”, 11.

⁸ SZENES Béla, „A csirkefogó”, *Színházi Élet* 15, 26. sz. (1925. jún. 26. – júl. 2.): 83–124. (83.)

⁹ LIPTAI Imre, „A csirkefogó. A Vígszínház bemutatója”, *8 Órai Újság* 11, 111. sz. (1925. máj. 17.): 12.

Tény, hogy Gárdonyi is hosszúszerű pipát szívott, a visszaemlékezések és a fotók is igazolják ezt, valóban vidéki író volt, és a regényeit egy nagy pesti kiadó adta ki, mert ismert és népszerű író volt, nagy olvasóközönnyel. Hegedüs Gyula alakításában ráadásul – az előadásról készült fényképfelvételek szerint – Alberti Sándor ékes bajuszt is viselt, rövid haja volt, testalakja súlyfőlősleg nélküli. Viszont Gárdonyi egyáltalán nem hordott „elmaradhatatlan” sálát, jó meleget se, mert nyakkendőt hordott, és nem volt papucshős, nem volt neki „jóindulatú házisarkány” jellemű felesége, mert egyáltalán nem volt neki – vidéki író korában – felesége, nős férfi amúgy sem lehet „egri remete”.

Mindenesetre a kurzus kritikusa, meg kell ismételni, azt írja, hogy ezért a (zsidó) szerző „kezére rá kell ütni”, „mikor hozzá „nem illő”, „neki nem való”, sőt: „gondolkodásával össze nem egyeztethető témához és alakhoz nyúl”. Célszerű ízlelgetni egy kicsit ez utóbbi részletet: Szenes Béla „gondolkodásával össze nem egyeztethető” Gárdonyi Géza alakja vagy a vidéki (és nyilván: magyar) író mint téma. Nem írhat róla. Ha mégis: a kezére kell ütni. „Maradjon csak Szenes az *Olasz asszonynál*” (utalnak egy korábbi darabjára), különben pórul jár. S hogy még egyértelműbb legyen, ezzel meg is fenyegetik: „ha mindenáron kacérkodni akar a közúndorral, akkor írjon egy magyar történelmi bohózatot”, és „akkor majd meglátja, hogy legőszintébb barátjaiból is milyen elementáris erővel fog kitörni a visszafojtott vélemény”.

(Ebben az érvelésben könnyű felismerni a 21. század tiltó ideológiáját, a *cancel culture* „szabályait”, melyek szerint pl. nem színesbőrű műfordító nem fordíthat afrikai regényt, nem homoszexuális színész nem játszhat homoszexuális szerepet filmen, vagy speciálisan Magyarországon: nem cigány író nem írhat a cigányságról.)

De Papp Jenőtől megkapta a színház is, hiszen „módfelett csodálkozunk a Vígszínház ízlésén, hogy ezt a *Csirkefogót* beengedte portájára”, és bár Szenes Béla írt egy sikeres darabot nekik, „még nem kiálthatja oda – mint azt a *Csirkefogóban* teszik – az öreg írónak, hogy *vén hülye*, és hová tette a Vígszínház a maga judíciumát, amikor az országosan ismert író azzal teszi nevetségessé, hogy a darabban egy *fagyalt-ügynökkel* tévesztik össze”.

De a darabot játszották tovább, a nyáron bemutatták Aradon, Kolozsvárott, Kassán, Pozsonyban, Pécsen és másutt, majd októberben visszatért a Vígszínházba is.

Látványos hatása tehát nem lett a *Magyarság* cikkének, de Szenes Béla mégis úgy érezte, hogy ki kell adnia egy nyilatkozatot:¹⁰

Múlt héten egyik újság A csirkefogó című új darabomat ismertetve, azt írta, hogy bohózatomnak egyik alakja egy néhány év előtt elhunyt neves írónk. Alig néhány napja, hogy az illető író özvegyét levélben kértem arra, hogy ilyen durva kegyeltsértést ne tételjezen fel rólam, és íme, [az] egyik napilap kritikusa most azzal vádol meg, hogy darabomban egy másik nagynevű írónkat szerepeltetem. Hogy

¹⁰ „Nyilatkozat”, *Pesti Hírlap* 47, 112. sz. (1925. május 19.)

az ilyen kegyeletsértő találgatásoknak egyszer és mindenkorra véget vessek, ki kell jelentenem, hogy sem az egyik, sem a másik feltevés nem felel meg a valóságnak, a darabban szereplő öreg író egy költött bohózi figura, és a szerepet alakító Hegedűs Gyulával különös gondot fordítottunk arra, hogy ez az író még külsőségekben se emlékeztessen egyetlen élő vagy elhunyt magyar íróra se.

A nyilatkozat szerint Szenest két különböző irányból is megvádolták azaz, hogy *A csirkefogó* főszereplőjét egy nemrég elhunyt valós íróról mintázta: előbb magánúton (az egyik író özvegyével levelezett), aztán nyilvánosan; hiszen a meg nem nevezett napilap (a *Magyarság*) vádja már „egy másik nagynevű író”-ról beszél. Szenes azonban kijelenti, hogy „sem az egyik, sem a másik” feltevés nem igaz, a darabbeli vidéki író alakja minden részletében „költött bohózi figura”, manapság úgy mondanák: „a történetben szereplő alakok kitaláltak, mindennemű egyezésük vagy hasonlóságuk a valósággal csupán a véletlen műve”.

Ezek szerint időrendben Gárdonyi „csak” a második író volt, akinek kiábrándulásával Szenest Bélát megvádolták.

2

„Alig néhány napja, hogy az illető író özvegyét levélben kértem arra, hogy ilyen durva kegyeletsértést ne tételjen fel rólam”, írta Szenes a nyilatkozatban, tehát a kegyeletsértés első feltételezésének pár nappal korábban kellett lennie, vagyis még a bemutató előtt.

Ez a színpalack mögött zajló, a nyilvánosság számára láthatatlan megvádolás Tömörkény Istvánt (1866–1917) hozta kapcsolatba *A csirkefogó* Alberti Sándorával. Tömörkény ekkor már nyolc éve halott, de Szegeden még nagyon elevenen él emléke, sok barátja, tisztelője, munkatársa él a városban, és nem utolsó sorban a családja: felesége, Kiss Emma (1871–1945), anyakönyvi nevén: Kiss Emília Kornélia, valamint fia, Tömörkény László (1895–1971) és lánya, Tömörkény Erzsébet (1897–1988). Utóbbi lett az „ügy” elindítója. Ő vette észre, ő olvasta a *Színházi Élet* május elején megjelenő számában, hogy annak *Intim Pista* rovatában Szenes Béla darabja kapcsán az ő édesapját említik:

„– Mit tud az új Szenes-darabról?

– Ez volt Szenes írói pályájának egyik legnagyobb meglepetése. A Vígszínház huszonnégy óra alatt fogadta el és tűzte ki előadásra *A csirkefogót*, amely arról szól, hogy él a vidéken eldugva egy igen kitűnő író, egy Tömörkény, akinek nevében itt Pesten egy elszánt fiatalember mulatságos üzemeket folytat, sőt majdnem meg is házasodik, nagy megrökönyödésére az igazi írónak, aki végre feleségestől és családotól megérkezik a fővárosba. A szélhámos szerepét Góth Sándor fogja játszani.”¹¹

¹¹ „Maga csak tudja”, *Színházi Élet* 15, 18. sz. (1925. máj. 3. – máj. 9.): 30–31.

Az *Intim Pista*, ahogy neve is mutatja, egy személyesebb hangvétellű könnyedebb híryanag közlését szolgálta, valójában ez volt a *Színházi Élet* pletykarovata. A rovat írásai a párbeszédés formát imitálják, mintha valódi beszélgetés (pletykálás) folyna. A cikkek itt név nélkül jelentek meg, szerzőjüket akkor nem lehetett tudni, és utólag sem azonosítani. Vannak olyan visszaemlékezések, amelyek szerint többen írták, azaz szállították az anyagot, és valaki „egybeszerkesztette” a több helyről érkező „híryanagot”. A Szenes Bélát „kiszervező” lapszámban is meglehetősen vegyes anyag gyűlt össze: rajta kívül intimpistáskodtak még Alexander Moissiról, Péchy Erzsiről, Karinthy Frigyesről, Halmay Tiborról, Magyar Erzsiről és Ben Blumenthalról.

Tömörkény Erzsébet nem volt irodalmi személy. Viszont mint aki egy író családjában nőtt föl, ráadásul a szegedi irodalmi (és kulturális) élet közép-pontjából, apja egykori kollégái közül sok ismerőse volt, amikor megtalálta édesapja nevét a pletykarovatban, egyből tudta, kihez kell fordulnia, hogy közvetítsen közte és Szenes Béla között: Móra Ferencet. De mivel Móra a cikk megjelenésekor éppen nem volt Szegeden – a *Színházi Élet* aktuális lapszámai a címlapon található dátumnál minimum két nappal korábban már kijöttek a nyomdából (erről a cenzor, azaz a királyi ügyészség által a címlapra nyomott, megjelenést engedélyező pecsétek tanúskodnak) –, Tömörkény családjának volt egy kis ideje a vélt problémával szembesülni, s talán ez csak gerjesztette a kitörni készülő indulatot.

Móra tényleg kis idő múlva, pár nappal később tért vissza Szegedre közel kéthónapi távollét után. Olaszországban pihent, onnan küldte haza cikkeit. Május 2-án már Szegeden volt, és a sajtót arról tájékoztatta, hogy „olaszhonból több regénytémát hozott magával és hamarosan megkezdí azok feldolgozását”.¹² Múzeumigazgatóként volt persze dolga ezen kívül is, a hivatali ügyek mellett pedig a személyes kapcsolataira is időt kellett fordítania. Tömörkény Erzsébet kérésének esetét ő maga mondta el egy későbbi cikkben: „Amint Olaszországból hazatérem, fölkeresett Tömörkény István leánya, megmutatta a *Színházi Élet* szóban lévő számát, és arra kért, adjak tanácsot, hogyan védhetnék meg Tömörkény István emléket ilyen kegyeletlen beállítások ellen. Azt válaszoltam, hogy nem tudok elképzelni magyar író, aki annyira megtévelyedett ízlésű és annyira vakmerő ember volna, hogy kegyeletlen kézzel nyúlna Tömörkény István emlékéhez, és itt csak félreértésről lehet szó. Én ugyan nem ismerem személyesen Szenes Bélát, de lehetetlennek tartom, hogy ő vétkezett volna – valószínűleg a színházi lap tudósítója ügyletlenkedett. Egyébként legokosabbnak tartottam magától Szenes Bélától kérni határozott választ, s magam írtam neki expressz-levelet, pár nappal a premiér előtt, amelyben úgy a család, mint a magam nevében arra kértem, hogy ha-

¹² „Móra Ferenc hazaérkezett”, *Hétfői Rendkívüli Újság* 7, 18. sz. (1925. máj. 4.): 7.

tározott formában és azonnal magyarázza meg a *Színházi Élet* cikkének félremagyarázható és rosszul stilizált mondatát, mert különben kénytelenek lennénk a nyilvánosság előtt a leghatározottabban tiltakozni a nagy író emlékének bárminő profanizálása ellen.”¹³

Móra nem kerülhette ki Tömörkény lányának kérését, de nyilvánvalóan tudta, hogy csak szó szerint félre-értésről van szó, egy frappánsnak szánt, de félrecsúszott szövegalkotói leleményről és az annak sutaságából fakadó szövegértelmezési hibáról. A *Színházi Élet* cikke ugyanis egy szóval nem állítja, hogy *A csirkefogóban* Tömörkény Istvánról van szó. A darab főszereplője, aki „igen kitűnő író”, vidéken él, azaz olyan, mint Tömörkény, aki vidéken élő igen kitűnő író volt. Nem azonosít, hanem hasonít. Ráadásul semmi pejoratív vagy bántó, gúnyos szó nem hangzik el Tömörkényről, ez tisztán elismerő dicséret. A mondat megszővegezése azonban mégis félreérthető annak számára, aki érzelmileg közelít hozzá. Eleve az, hogy az adott rovatban említették, pláne hogy egy könnyű vígjáték főszereplőjével kapcsolatban, könnyen okozhatott kellemetlen érzést Tömörkény családjában, és könnyen tudhattak mégis sértő szándékolságot tulajdonítani a névemlítésnek.

Móra valóban írt Szenes Bélának, s nemrég – hosszú lappangás után – előkerült ez a levél, a Központi Antikvárium 2023. június 8-án tartott 162. árverésének 15. számú tételeként. A Somogyi-könyvtár és Városi múzeum fejleces levélpapírjára írt három és fél oldalas autográf így szól:

Szeged, 1925. V. 4.

Igen tisztelt uram!

Szives bocsánatát kérem, a miért ismeretlenül molesztálom egy különös ügyben. Ma érkeztem haza hosszabb külföldi csavargásból s még körül se néztem itthon, mikor az imént felkeresett a Tömörkény István lánya a *Színházi Élet* legújabb számával, a mely az ön pénteken színre kerülendő darabjának meséjét vázolja, azt mondja:

– Vidéken eldugva él egy kitűnő író, egy Tömörkény...

Emlékezetből idézem, de azt hiszem, szó szerint s meg vagyok győződve arról is, hogy nem a darabban van szó Tömörkényről, hanem a cikk írója az eldugott vidéki írot illusztrálja Tömörkénnyel. Ezt azonban a család nekem nem hiszi el s arra kér, tudjam meg valahogy, valóban Tömörkény nevével svihákoskodik-e a darab hőse, a mi ellen a család természetesen tiltakozna.

Igen kérem, kedves kollégám, a család megbizásából is, a magam nevében is – a ki legjobbnak láttam egyenesen önhöz fordulni – kegyeskedjék postafordultával megnyugtanni ezt a szegény két nőt, Tömörkény özvegyét és lányát, hogy nincs szó semmiféle kegyeletlenségről s a darabban nem is az én boldogult gazdám szerepel.

Szives köszöntéssel és igaz becsüléssel

Móra Ferenc

¹³ „Szenes Béla nem sértette meg darabjában Tömörkény István emlékét”, *Délmagyarország* 1, 123. sz. (1925. okt. 20.): 3–4.

A levélhez nem kell sok magyarázat: Móra megteszi a baráti szívességet, ugyanakkor saját pozícióját is tisztázza. Sőt, nem csak a sajátját, hanem Szenesét és a *Színházi Élet* cikkíróját is. Móra tudja, hogy a család téved, de nem hiszik el neki a helyes szövegértelmezést. Önvédelemből is kellett levelét megírnia – így védve lesz a család felől, hiszen ő megtette, amire kérték –, és mint író az író, ő is erre kéri Szenest.

A folytatás pedig ugyancsak Móra későbbi nyilatkozatából tudható: „Szenes Béla postafordultával expressz-levélben válaszolt, megköszönte, hogy nem tételeztem fel róla brutális ízléstelenséget, kijelentette, hogy távol állt tőle a szándék, Tömörkény emlékét profanizálni, akinek legnagyobb tisztelője, egyáltalán nem volt semmiféle modellje a darab írásakor, s a *Színházi Élet* cikke őt magát is felháborítja, bár meg van róla győződve, hogy az is csak ügyetlenség volt, nem rosszakarat, egyben kijelentette, hogy levelének közlésére felhatalmaz. Mivel azonban azt nem tartottam szükségesnek, nehogy a félreértés még nagyobb legyen, a levelet elküldtem a családnak, amely megnyugodva vette azt tudomásul.”¹⁴

Sajnos Szenes Béla levelét nem ismerjük, de lényegét – Móra összefoglalásában – igen. A levél – Móra közvetítésével – célhoz ért, és elérte célját: Móra ugyanis csak Tömörkény családjától tudhatta, hogy „megnyugodva” vették azt tudomásul.

Ezzel pedig, miután sikerült tisztázni a félreértést, elvileg lezárult volna az ügy.

3

A darabot az őszi évadban Szegeden is műsorra tűzték. Hogy eredetileg mikor lett volna a bemutató, nem tudható, csak az, hogy meg akarták hiúsítani.

A mindig jól értesült fővárosi sajtó adta hírül elsőként, hogy Szegeden nem engedik színre hozni *A csirkefogót*, mert „»bizonyos körök« tüntetésétől félnek”.¹⁵ Az *Esti Kurír* számolt be arról, hogy Szenes Béla darabja körül ismét fokozódik a hangulat, mert a szegedi „városi tanács az igazgatóhoz intézett levelében felemlíti, hogy ha a darab előadásra kerül, bizonyos körök tüntetést rendeznek, mert nem engedik meg, hogy Tömörkény Istvánt, Szeged város szülöttjét kifigurázzák”. Azaz a városi tanács megszarolta a színházvezetést. Persze nyilvánvalóan nem az egész városi tanács tette ezt, csak annak egy „bizonyos” része, nevesítve Dr. Dobay Gyula, a *Szegedi Új Nemzedék* főszerkesztője. Alig két héttel korábban hasonló helyzetben ugyancsak ő emelt szót Móricz Zsigmond *Sári bírójának* bemutatása ellen: „felállott a színügyi bizottság

¹⁴ Uo.

¹⁵ „Szegeden nem engedik színre hozni a »Csirkefogó«-t. – »Bizonyos körök« tüntetésétől félnek”, *Esti Kurír* 3, 227. sz. (1925. okt. 9.): 9.

ülésén és éles beszédet mondott Móricz Zsigmond ellen, akit nemzetellenesnek, idegen szelleműnek, nemmagyarnak deklarált,¹⁶ és szerinte ahelyett „helyesebb lett volna, valamilyen más és érdekesebb darabbal megnyitni az évadot”,¹⁷ mondta a tanácsban, valójában viszont a szélsőjobboldali napilapnál úgy gondolták, hogy „amikor a Városi Színház Móricz Zsigmond *Sári bíróját* választotta a magyar játékszín reprezentatív darabjaul, kultúrprogramot, önvallomást adott”, s ez nyílt „hadüzenet volt a közönség magyar oldala felé”.¹⁸ A szegedi színház igazgatója ekkor Andor Zsigmond (*Ackermann*, 1886–1957) volt, főrendezője – s egyben *A csirkefogó*nak is rendezője – Harsányi Miklós (*Hesser*, 1894–1944?) főrendező. Az ismert retorika szerint ők üzentek hadat a „magyar” színházlátogatóknak.

Az *Esti Kurír* pedig megkérdezte a szegedi bonyodalomról Szenes Bélát, aki a következőket mondta nekik: „Ma kaptam levelet a szegedi színház rendezőjétől, aki megírja nekem, hogy *A csirkefogó* című darabomat nem hozhatják színre. A levélben felemlíti a szegedi rendező, hogy az ottani ifjúság abban a hitben van, hogy a darabban szereplő öreg író figuráját *Tömörkény Istvánról mintáztam*. Ez már a második eset, hogy ezzel gyanúsítanak. Tavaly [azaz az előző színházi évadban] egy kurzuslap azt a szenzációt írta, hogy az öreg író teljesen *Gárdonyi Géza és így én kegyeletsértést követek el. [...]* *A csirkefogó* a bécsi Renaissance Színházban is előadásra kerül. Az öreg írot Járna igazgató alakítja és már előre bizonyos vagyok benne, hogy majd ott is akadnak emberek, akik magukhoz hasonlóknak találják.” Hozzátette még, amit korábban is mindig elmondott, hogy ő csak egy bohózatfigurát írt meg Alberti alakjában, és Hegedűs Gyulát is arra kérte, hogy a saját egyéniségét vigye az előadásba. „Még egyszer hangsúlyoznom kell, hogy én a darab megírásánál senkire sem gondoltam. A szegedi rendezőnek is megírtam ezt. Nem mentegetődzöm olyan ügyben, amelyben teljesen *alaptalanul* vádolnak meg.”

Ugyanekkor Szenes a *Pesti Hírlap*ban is nyilatkozott: „Igen kemény hangon nyilatkoznék azokról, akik velem ilyen durva kegyeletsértést tételeznek föl, ha nem kezdene mulatságossá válni az, hogy minden vidéki városban egy-egy másik élő vagy holt nagyságot vélnek felismerni Alberti Sándor figurájában. Ez a tény egymagában feleslegessé tesz minden védekezést.”¹⁹ Ezzel az észérvvel azonban nem lehetett az érzelmekre hatni, és mindkét oldalon megindult az értelmezési harc. A *Délmagyarország* szerint: „Ez ellen a kifigurázás ellen, ha igaz volna, nem csak minden szegedi, hanem minden

¹⁶ „Szegedi kurzisták Szenes Béla ellen – Tömörkény István kifigurázása címén meg akarják hiúsítani a »Csirkefogó« előadását”, *Az Est* 16, 236. sz. (1925. okt. 20.): 11.

¹⁷ „A színház segélyezése a színügyi bizottságban – Újból javaslatba hozzák a békebeli segély és világítás megadását”, *Szegedi Új Nemzedék* 7, 218. sz. (1925. szept. 26.): 3.

¹⁸ (PUSKÁS) [Puskás Jenő], *Színháznyitás, Szegedi Új Nemzedék* 7, 219. sz. (1925. szept. 27.): 6.

¹⁹ „Szegeden meg akarják akadályozni a Czirkefogó előadását”, *Pesti Hírlap* 47, 227. sz. (1925. okt. 9.): 13.

akárhová való művelt magyar ember tiltakoznék. [...] De hogy miféle rosszakaratú ostobákból állanak a tüntetni szándékolató bizonyos körök – azt persze nem lehet tudni.”²⁰ A jobboldali sajtó pedig – Tömörkényt ürügyül használva – továbbra is az antiszemita érvkészlettel állt elő: „A szegediek [azaz „a szegedi fajvédők”] elhatározását teljes mértékben magunkévá tesszük, mert utóvégre Tömörkény kegyeletének integritása előbb való annál a tantemnél, amit az előadás esetén Szenes vágott volna zsebre.”²¹

A *Délmagyarország* persze csak látszólag tett úgy, mintha nem tudnák, „miféle rosszakaratú ostobákból állanak a tüntetni szándékolató bizonyos körök”. Szenes Béla egyik nyilatkozásban pedig az „ottani ifjúság”-ról beszél, amelyik „abban a hitben van”, hogy ő Tömörkényt figurázta ki. „Akik ezzel a kívánsággal fölléptek, a darabot aligha látták vagy olvasták. Forrásuk valószínűleg a *Színházi Élet* című lap volt Szenes Béla darabjáról közölt ismertetésével”,²² írja a *Délmagyarország* egy másik cikke.

A *Színházi Élet* cikkére hónapokkal később viszont már csak azok emlékezettek, akiket akkor nagyon felzaklatott, s talán Tömörkény családja – állításuk ellenére – mégsem nyugodott bele a szerzői magyarázatba; hiszen ha Mórának sem hittek, akkor miért hittek volna Szenes Bélának? A pársoros kis intimpista akkor nem váltott ki sajtóvisszhangot, nem érkezett rá reagálás, a politikai jobboldal sem figyelt föl rá, és nem kérte számon a szerzón – ellenben Gárdonyit nagyon is. Szűk fél évvel később mégis föltámadt a Tömörkény-téma, s hatása jóval nagyobb lett, mint az egyszeri, Gárdonyi-gúnyolással vádló cikké. Mert amíg szeptemberben a szegedi Móricz-darab esetében „a bizottság tagjai hallgattak a felszólalás után, és Andor Zsigmond mégis Móricz Zsigmond darabjával nyitotta meg a szezon”, most „hangos cikkek jelentek meg és nagyhangú szónoklatok hangzottak el”, és a kurzuskörök „deputációkat akarnak vezetni Szenes Béla ellen a különböző hatóságokhoz”.²³ Ez pedig ahhoz vezetett, hogy a színházvezetés leállította a darab bemutatójának előkészületeit. Mert ahogy a *Hétfői Rendkívüli Újság* írta: „Ha már nem lehet felekezeti vagy politikai színházi heccet csinálni, akkor kegyeletből handabandáznak.”²⁴

²⁰ „Szegeden nem engedik színrehozni a »Csirkefogót«, *Délmagyarország* 1, 114. sz. (1925. okt. 9.): 6.

²¹ „Szenes Béla »Csirkefogó« című darabjának előadását a szegedi színügyi bizottság nem engedélyezte”, *Szózat* 7, 228. sz. (1925. okt. 10.): 6.

²² „Szenes Béla nem sértette meg darabjában Tömörkény István emlékét”, *Délmagyarország* 1, 123. sz. (1925. okt. 20.): 3–4.

²³ „Szegedi kurzisták Szenes Béla ellen – Tömörkény István kifigurázása címén meg akarják hiúsítani a »Csirkefogó« előadását”, *Az Est* 16, 236. sz. (1925. okt. 20.): 11.

²⁴ „Kavarodás a »Csirkefogó« körül – Szenes Béla levele Tömörkény özvegyéhez”, *Hétfői Rendkívüli Újság* 7, 42. sz. (1925. okt. 19.): 1.

A szegedi szélsőséges napilap, a *Szegedi Új Nemzedék* kapott az alkalmon; az ő cikkük nyitotta meg a szegedi események második szakaszát. Ahogy írják: „Úgy gondoljuk, a hírlapi polémia már eléggé megvilágította Szenes Béla *Csirkefogó* című vígjátékának tendenciáját és irodalmi hátterét. A Szegedi Városi Színház igazgatósága jámbor távollátást színelve mégis műsorára tűzte a Szenes-darabot, amelyről a *Színházi Élet* néven ismert illusztrált leánykereskedelmi árjegyzék 1925. évi május 3. száma a 30. oldalon azt a szerzői vallomást hozza, hogy a vígjáték főszereplője Tömörkény István karikatúrája.”

Ez pedig már nemcsak rosszindulatú gúnyoldódás, de csúsztatás, s több, mint a tények elferdítése: tételes hazugság. A szegedi fajvédők Szenes Béla szájába adják, aminek ő mindvégig az ellenkezőjét mondta. Az *Intim Pista* cikke nem „szerzői vallomás” (nem Szenes írta, és nem is szólaltatják meg benne), és így persze azt sem tudta bevallani, hogy *A csirkefogó* főszereplőjében Tömörkény Istvánt karikázta ki.

A szélsőjobboldali napilap érvelésébe nem illett bele a valóság – ezért átírták azt. Ezáltal tudták megfogalmazni küldetésüket: „kötelességünknek tartjuk olvasótáborunk figyelmét felhívni arra a merényletre, amely Tömörkény István irodalmi egyénisége és emléke ellen készül”, és remélik, hogy a színház „meggondolja magát és nem bocsátkozik nyílt harcba Tömörkény István emlékének tisztelőivel”. Ezért „a város keresztény társadalma nevében” követelik: „haladéktalanul vegyék le a Szenes-darabot a színház műsoráról!”²⁵

A cikk célja, hogy a színházat szembefordítsa közönségével és a várossal, követelnek és fenyegetnek. Kis híján célt is értek. Viszont *A csirkefogó* mégis színpadra került, bemutatója október 20-án, kedden este volt.

A *Szegedi Új Nemzedék* hosszú „kulturpolitikai” megközelítésű kritikát írt róla.²⁶ Ebben felelevenítik, hogy a „Szenes Béla nevű színházi iparos” darabját eredetileg „a Ben Blumenthal megszállása alatti” Vígszínházban mutatták be, s főszereplője „egy kultúrembernek alig nevezhető, korlátolt, pipogya egyén, akinek írói hírnevét használja fel egy csirkefogó”. „Soha senkinek nem jutott volna eszébe ezt az irodalmi medvét valamelyik magyar író alakjával kapcsolatba hozni, ha a Szenes Bélához közelálló és általa főmunkatársi minőségben termékenyen támogatott *Színházi Élet* című demimondain-revü ez évi 18. számában nem dobja a reklám szárnyára, hogy a szerző Alberti figurájában Tömörkény Istvánt kívánja pellengérré állítani.” Ennek a mondatnak tételes cáfolata a másik kurzuslap, a *Szózat* gárdonyizós cikke. S bár épp a *Szegedi Új Nemzedék* vette elő újra a Tömörkény-adut, s ők hozták újra hírbe őt, ezt is Szenesre, illetve a színházra fogták: „Ügyetlenség volt-e, avagy céltudatos reklám, amely a magyar prédára szálló színházi keselyűket akarta

²⁵ „Csirkefogó”, *Szegedi Új Nemzedék* 7, 237. sz. (1925. okt. 19.): 6.

²⁶ (PUSKÁS) [Puskás Jenő]: „A csirkefogó – Bemutató előadás”, *Szegedi Új Nemzedék* 7, 239. sz. (1925. okt. 21.): 5.

csemegével etetni, most nem kutatjuk.” Szembeállítja a bűnös város és az igaz magyar Szeged színházi közönségét: „A benblumentháli színháztöltelék – mint azt a dúsan olajozott pesti sajtóban olvastuk – széleset mulatott rajta. Ám Szeged színházi közönségének érzékenysége még nem tompult el annyira, hogy ezt a szerző háziközlönyében egyenesen Tömörkény emlékének címezett vastag inzultust szó nélkül lenyelje.” Később militáris metaforikával élt: magát, a szélsőjobboldali sajtót békekövetként tünteti föl, akit a Szenes Bélával rokon (zsidó) lapok megtámadtak: „Felhívásunkra, hogy a darabot a kulturbéke érdekében vegyék le a másorról, Andor igazgató azzal válaszolt, hogy mozgósította a rokon sajtósípokot, és nem Tömörkény védelmére, de a kurzussajtó megtámadására és Szenes Béla rehabilitálása érdekében. Klájn Ármin lapja, *Az Est* nem röstell keddi számában lenyomatni ezt a perfid mondatot: »A kurzusférfiak kisütötték, hogy a darab Szeged nagy fiát, Tömörkény Istvánt figurázza ki sértő módon.«” Kitért arra is, hogy Szenes Béla a *Színházi Életben* nem cáfolta a feltételezést, és hogy ennek persze anyagi okai vannak, „mert hát a botrány mutyistáinak, a szerzőnek és a színgazgatónak így üzletszerűbb az eset”. És a cikk végén még Juhász Gyulába is belerúgtak egyet: „bűbajos az a szerep is, hogy a Tömörkény Asztaltársaság elnöke annál az íróasztalnál lapul, ahol Szenes Bélát muszáj elsősorban szeretni”.

A kulturbéke harcosai, „a szegedi ébredők” a tettlegességtől sem riadtak vissza. A *Pesti Napló* cikke szerint „a rendőrséghez bizalmas jelentések érkeztek arról, hogy a kurzisták tüntetésre készülnek, ezért erős rendőri készenlét szállta meg a színházat, amelyet a közönség zsúfolásig megtöltött. Előadás közben volt ugyan kisebb nyugtalanság, de a rendőrök és detektívek otléte megakadályozta a tüntetést.”²⁷

*

A *Csirkefogó* szegedi premierje így végül minden nagyobb incidens nélkül folyt le – de a közönség mégsem élvezhette zavartalanul az előadást. Mert bár „az ilyesfajta ügyekben egyébként jól értesült kurzussajtó által beharangozott botrány ugyan nem következett be, mert a publikum sehogy sem akart a darab főszereplőjének, Alberti Sándornak alakjában a »kigúnyolt« nagy íróra ismerni”,²⁸ a színházi est mégis botrányosra sikerült. De ennek már nem irodalmi és nem politikai oka volt, hanem egy emberi mulasztásból fakadó technikai malőr. Mert a szegedi színházban nem Alberti Sándor alakja, hanem a „veszedelmes hideg botránkozott meg az embereket. A városi mérnökség megint elkésett a fűtőtest rendbehozatalával [...], alapos munkát végeznek ahhoz, hogy megpróbálják a színházba járástól elriasztani a kedvre

²⁷ „A Csirkefogó szegedi bemutatóján elmaradt az ébredők tüntetése”, *Pesti Napló* 76, 237. sz. (1925. okt. 21.): 10.

²⁸ „Miért kellett dideregnie a színház közönségének”, *Délmagyarország*, 1925. okt. 22., 3.

kapott közönséget. A mai bemutatón fagyoskodva, nagykabátosan és szőrmésen is jól mulattak és sokat tapsoltak.”²⁹

És a referencialitás kérdéséhez még egy apróság, de már könnyedebb hangvételű. Ugyanis nemcsak a főszereplő alakjában ismerték fel egyesek Gárdonyit vagy Tömörkényt (és igyekeztek belőle botrányt csinálni), hanem a kisebb szerepek közül is akadt olyan, ahol egy létező személy úgy tudta magáról (!), hogy Szenes róla mintázta a darabbeli alakot. Csakhogy ebből nem botrányt, hanem viccet csináltak, mégpedig maga Szenes.

A vígszínházbeli premier után, túl a párhetes feszes tempójú próbákon és a Mórával, illetve a Tömörkény családdal való levélváltásokon, a *Színházi Életben* Szenes humoros epizódokat elevenített föl a bemutatóval kapcsolatban. Ezek közül az egyik *A szerző úr* címet viseli, s arról szól, hogy a szerző *A csirkefogó* premierjét követő délelőttön meglátogatta egy ismerősét egy Margit-szigeti hotelben, s miközben várakozott rá, a szállodai portást megszólította az egyik vendég. A történet szerint ez a párbeszéd zajlott le köztük:

- Na portás úr, tudja-e, hogy maga is szerepel *A csirkefogó*ban?
- Igenis, hallottam. Meg is nézem a darabot, a szerző úr ígért is már nekem két jegyet.
- A szerző úr? – érdeklődött a vendég.
- Nem tetszik ismerni a Szenes szerző urat – szólta a főportás –, tessék nézni, az, aki ott ül és vajaskenyeret eszik.

Ehhez Szenes Béla annyit fűzött még hozzá: „Odanéztem. Kedves névrokonom, Szenes Ernő ült ott kényelmesen elterpeszkedve egy jó karosszékben.”³⁰

Ezek szerint nemcsak a szereplőt lehetett összekeverni valakivel, hanem a szerzőt is.

---

²⁹ „A csirkefogó. Szenes Béla 4 felvonásos bohózatának bemutató előadása”, *Délmagyarország*, 1925. okt. 21., 7.

³⁰ SZENES Béla, „Hat premier – hat vidám epizód”, *Színházi Élet*, 1925. jún. 14. – jún. 20., 28.

TÁPAI ANTAL SZOBRA

*„Nem vagyok én korunk hőse se versenyló, se diktátor, se bokszbajnok formájában, hogy márványba
véssenek.” (A leghitelesebb szobor Móra Ferencről)*